Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

BONDEKARL OG LANDSOLDAT

1733-1788

UDSTILLING I ANLEDNING AF 200-ÅRET FOR

STAVNSBÅNDETS OPHÆVELSE 1788

LANDSARKIVET FOR SJÆLLAND, LOLLAND-FALSTER OG BORNHOLM

KØBENHAVN

1988

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Udstilling og katalog: GRETHE ILSØE

Teknisk bistand:

Landsarkivets værksteder

og sekretariat

Forsidebilledet, se katalog nr. 4

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

I landsarkiverne findes en væsentlig del af de bevarede skriftlige kilder til belysning af landbosamfundets historie, hvoraf stavnsbåndstiden 1733-88 er en del.

Hvad stavnsbåndet betød i praksis for bønder og godsejere, giver denne udstilling en række eksempler på.

Udstillingen er en kærkommen lejlighed for Landsarkivet til at vise sammenhængen mellem en række forskellige arkiver, her godsarkiver, amtsarkiver og retsarkiver.

For at undgå unødig nedbrydning, er arkivalierne alle udstillet i kopi.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

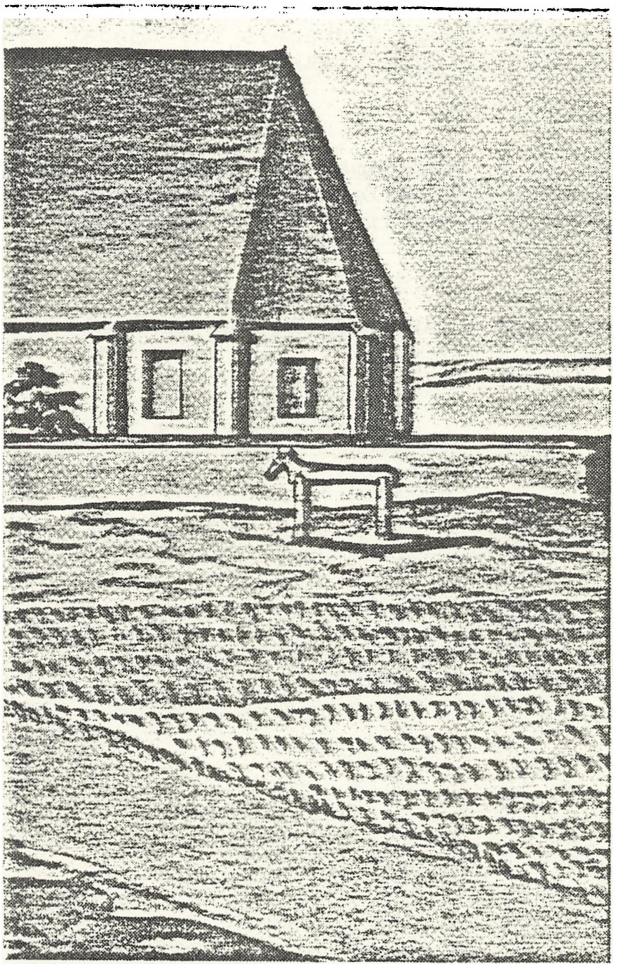

Se katalog nr. 8

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

STAVNBÅNDETS HISTORIE 1733 - 1788

I korte træk

Forordningen af 4. februar 1733, senere kaldet "stavnsbånds-forordningen", var egentlig en lov, der gav regler for soldaterudskrivningen og soldatertjenesten. Den slags regler havde man i Danmark kendt siden middelalderen, så heri var intet nyt. Det var heller ikke nyt, at den bondekarl, der blev udskrevet til soldat, skulle forblive indenfor en rimelig afstand fra den lokale eksercitsplads i hele soldatertiden, der før 1733 var op til 6 år, så han kunne møde op til den ugentlige militærtræning. Det nye var, at alle bønderkarle, og ikke blot de indrullerede soldater, herefter fra de fyldte 14 år og til de blev 36, skulle forblive på det gods, hvor de var født. De blev således bundet til deres fødestavn, - de var nu stavnsbundne. (kat. nr. 1).

Baggrunden for indførelsen af stavnsbåndet var den økonomiske krise i 1730´ene, som skyldtes svigtende afsætning og følgelig lave priser på landbrugsprodukter. Mange bønderkarle foretrak i den situation at forlade landbruget og ville ikke fæste gård. I henhold til bestemmelserne i Danske Lov 1683 kunne en bondekarl nemlig frit rejse hvorhen han ville, når han overholdt opsigelsesfristen på 2 måneder før skiftedag. Han skulle så ifølge loven have pas (legitimation) fra husbonden (fra 1701 med påtegning af godsejeren) og skudsmål fra sognepræsten. (kat.nr.2). For at fastholde arbejdskraften på godserne greb man nu til at stavnsbinde karlene i den mest arbejdsføre periode af deres liv. (kat. nr. 3). I takt med den økonomiske udvikling og behov for arbejdskraft i landbruget justerede man gennem lovgivningen (forordninger) forholdet mellem soldaterudskrivningen og stavnsbånds-bestemmelserne. Den følgende oversigt viser de væsentligste justeringer:

	Udskrivningslægdets størrelse	stavnsbundne alder	værnepligtige alder	antal soldaterår	årlig militærtræning
1733:	60 tdr. hartkorn	14 - 36	18 - 36	6 - 8	40 søndage + 4 øvelser
1742:	40 - " -	9 - 40	18 - 40	8 - 12	- " -
1764:	32 - " -	4 - 40	18 - 40	12	5-6 uger hvert andet år
1767:	46 - " -	4 - 40	18 - 40	12	- " -
1774:	22 - " -	4 - 40	18 - 40	12	17 dage

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Fra 1760´erne var landboforholdene som bekendt genstand for debat og reformbestræbelser. Bl.a. arbejdede allerede Landbokommissionen af 1767 med forslag til ændring af udskrivningsvæsenet. Efter længere tids pause blev arbejdet fortsat af Den store Landbokommission 1786. Resultatet forelå 20. juni 1788 med "Forordningen om Stavnsbaandets Løsning fra Godserne for Bondestandens Mandkiøn i Danmark". (kat. nr.13). Med denne forordning var godsejeren helt ude af billedet i forhold til udskrivningsvæsenet. (kat. nr. 14). Hans rolle blev overtaget af amtmanden (staten). Godset eksisterede ikke længere som udskrivningsdistrikt, nu blev det amtet. Bønderkarlene var løst fra godset, men blev i stedet i hele den værnepligtige alder bundet til amtet. Forordningen 1788 var således kun i forhold til gods og godsejer en frihedslov for den danske bonde.

HVORLEDES STAVNSBÅNDET FUNGEREDE 1733 - 1788

I korte træk

Værnepligten omfattede i første række bønderkarle, i anden række husmænd og inderster (landarbejdere, der sad til leje hos en gårdmand eller husmand) samt gårdforsiddere (fæstegårdmænd, der var fradømt fæstegården på grund af misligholdelse af fæstekontrakten). (kat. nr. 4) .For hvert udskrivningslægd skulle godsejeren præsentere en mand til soldatertjeneste på sessionen, hvis medlemmer bestod af land- og krigskommissæren, amtmanden og chefen for det stedlige regiment. (kat. nr. 5). Der afholdtes session 4 gange årlig. På sessionen blev bønderkarlenes tjenestedygtighed (fysiske tilstand, herunder højde) vurderet, og indrulleringen blev foretaget. (kat. nr. 6). Hvis en bondekarl blev kasseret på sessionen, var han uanset alder automatisk fri af stavnsbånd. Sessionen kontrollerede, at samtlige lægd stillede soldat og idømte godsejeren bøde eller mulkt, hvis et lægd stod vakant. (kat. nr. 7).

Den indrullerede soldat gjorde militærtjeneste i op til 12 år. Han passede dog samtidig sit arbejde som tjenestekarl under godset, idet den militære eksercits foregik om søndagen efter kirketid fra Skt. Hans til 1. september og hveranden søndag fra 1. februar til 1. maj. (kat. nr. 8). Hertil kom 4 kompagnisamlinger og 1 regimentssamling om året. Enhver soldat var forlods sikret arbejde som tjenestekarl, og han var fritaget for skat.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

Efter endt militærtjeneste fik soldaten afskedspas som udtjent og var dermed fri af stavnsbåndet. (kat. nr. 9). 1746 medførte krisen i forbindelse med kvægpesten imidlertid en forordning, der pålagde den afskedigede soldat at vende tilbage til det gods, hvorfra han var blevet indrulleret, med pligt til at fæste gård her. Derved var stavnsbåndet i realiteten blevet livslangt. 1774 ophævedes denne gårdfæstepligt. I stedet fik godsejeren ret til at forlænge soldatertjenesten med ydeligere 6 år for den, der ikke ville fæste gård.

Godsejeren bestemte hvilke bønderkarle, der skulle præsenteres på sessionen og indrulleres som soldat, og kunne herved pleje godsets interesser. (kat. nr. 10). Han kunne således også efter forgodtbefindende fritage en karl for soldatertjeneste ved at udstede fripas (frihedspas) til ham. Gennem fripasordningen var der skabt mulighed for en begunstigelse af den karl, der kunne skaffe midler til at købe sig fri.

Godsejeren kunne også fritage en bondekarl for at springe soldat ved at tilbyde ham at fæste gård. Ligesom godsejeren til enhver tid kunne udløse en soldat fra militærtjenesten til overtagelse af en fæstegård mod at stille en anden soldat inden for 6 uger. (kat. nr. 11.)

Det legale middel til at bryde stavnsbåndet på for en bondekarl var at opnå fripas. Det illegale var at stikke af fra godset. (kat. nr. 12). Hvis en karl rømte, blev han efterlyst fra prædikestolen og eftersøgt. Blev han pågrebet, skulle han dømmes og straffes.

Retfærdighedens Genius.

Relief fra Frihedsstøtten.

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

KATALOG

STAVNSBÅNDET INDFØRES

1. Forordning Om en nye Land-Milices Indrettelse i Danmark, 4. februar 1733 (senere kaldet "Stavnsbåndsforordningen"). Artikel 7-8, 18-23. (I alt indeholder forordningen 25 artikler).

(Her gengivet efter Kong Christian den Siettes Allernaadigste Forordninger og Aabne Breve for Aar 1733, s. 37-52).

PAS OG SKUDSMÅL

2. Pas og skudsmål for Niels Rasmussen fra det kgl. gods i Odsherherred.

   Passet giver tilladelse til i 1748 at tage tjeneste et halvt år i Nykøbing og til i 1757 at tjene hos hr. Læssøe (sognepræst) i Reerslev, "efterdi Godset for nærværende Tiid ej hans Tjeneste behøver". Skudsmålene er udstedt af hans husbond i Nykøbing og sognepræsterne i Nykøbing, Vig og Reerslev. Sidstnævnte (Læssøe) var tillige hans husbond 1753-55.

(Holbæk amtsarkiv. Breve og dokumenter vedr. landmilitsen m.v. 1727-50).

KONKURRENCEN OM ARBEJDSKRAFTEN

3. Kontraststævning ved Lolland-Falsters landsting 1735 i appelsag imellem Christian Ditlev Reventlow, Krenkerup gods og gehejme- rådinde Raben til Ålholm gods vedr. 2 bønderkarle.

   Sagen føres på herskabernes vegne af henholdsvis fuldmægtig Jens Limkilde (Krenkerup) og birkedommer Jens Fuglsang (Ålholm). Striden står om, hvorvidt de 2 karle, der hjemmehører på Ålholm gods, men i mange år "utiltalt" har tjent på Rosenlund og Nørregård godser under Krenkerup, nu skal udleveres til Ålholm i henhold til den nye stavnsbåndsforordning.

(Lolland-Falsters landstingsarkiv, pk. nr. 10. Sagsakter 1735-36).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

BONDEKARL OG LANDSOLDAT

4. "Den kække, ferme og flinke landsoldat". Træsnit i et-bladtryk, 1774.

Halv bondekarl, halv landsoldat - sådan opfattede folkeviddet den stavnsbundne. Den ene halvdel af personen er fremstillet som bondekarl, udstyret med træsko og plejl og med herregården som baggrund. Den anden halvdel er i soldatermundering, udstyret med bajonet og har eksercerpladsen ved kirken som baggrund.

(Her gengivet efter Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator 1983, s. 315).

RULLEN

5. Holsteinborg grevskabs ny lægdsinddeling og rulle over det udskrevne mandskab, anlagt 1742 (3. og 16. lægd).

Man bemærker vedr. lægd 3, at Niels Hansen er kasseret 1744 (uden angivelse af grund) og erstattet af Axel Larsen, der 1750 efter 6 år efterfølges af Ole Hansen. Samme Ole Hansen fæster december 1750 en gård i Høve under Holsteinborg gods og bliver derved udfriet af soldatertjenesten allerede efter mindre end 1 års forløb.

Vedr. lægd nr. 16 bemærkes, at Niels Hansen har gjort tjeneste i fulde 12 år, og at han efter at være udtjent må overtage en fæstegård i henhold til bestemmelserne i 1746. Hans eftermand, Søren Pedersen, har trods sine kun 21 år allerede forsiddet en fæstegård og har altså kunnet udtages til soldat. I 1759 kasseres Jacob Hansen "formedelst et slag".

(Holsteinborg godsarkiv, pk. nr. 236. Lægdssager 1733-1849).

SESSION

6. Placat om Sessionens Holdelse for Land-Milicen og Rytergodset udi Sællands Stift, Laalland og Falster (sep. - okt. 1734).

Man bemærker, at plakaten omtaler en række regler fra stavnsbåndsforordningen 4. febr. 1733. Plakaten er udsendt af krigs- og landkommissæren 28. aug. 1734 og har cirkuleret til oplæsning på herreds- og birketingene i Holbæk amt mellem 9. og 21. sept. Sessionen for dette amt skulle afholdes 6. okt. i Ringsted.

(Holbæk amtsarkiv. Breve og dokumenter vedr. landmilitsen m.v. 1727-50).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

MULKT

7. Beregning over de forfaldne mulkter ved sessionen for Vordingborg amt, afholdt i Næstved 21. okt. 1772.

Gisselfelt og Gavnø godser mulkteres for at have i alt 5 lægd stående vakante, idet godsejerne har undladt at stille med henholdsvis 3 og 2 nye karle til indrullering i det sidste år.

(Gavnø godsarkiv, pk. nr. 28. Sessionslister m.v. 1746-1824).

EKSERCITS

8. Eksercerplads ved Kippinge kirke.

Eksercerpladserne lå almindeligvis ved kirkerne. Til deres udstyr hørte foruden skydeskive både pæl og træhest. Der var dog langtfra eksercerplads ved alle kirker. Til eksempel fandtes der på Falster eksercerplads ved 8 af øens 26 landsbykirker. Det betød, at de udskrevne bønderkarle, der skulle til militærøvelse om søndagen, kunne have flere mil til eksercerpladsen. Turen hen og hjem igen er formentlig foretaget til fods.

(Kippinge kirke, udsnit fra Frederik 5.s Atlas. Her gengivet efter Dagligliv i Danmark 1720-1790. Red. Axel Steensberg, 1971, s. 604).

UDTJENT

9. Skudsmål og afskedspas for Niels Nielsen, født i Stedstrup og indrulleret landsoldat for Sonnerupgård gods.

Det fremgår, at Niels Nielsen har været soldat siden 1740 og i forløbne tid tjent i Soderup, Kirke Eskildstrup og Kirke-Såby. Hans levned og opførsel karakteriseres som "uforargelig og upåklagelig". Dog oplyser sognepræsten fra Kirke-Såby, at eftersom Niels Nielsen i det år han opholdt sig her "ikke anmeldede sig til at blive delagtig i det hellige Sacramente, saa er hans Forhold i det øvrige mig fast ubekiente". Afskedspasset af 15. oktober 1750, udstedt på sessionen i Ringsted, meddeler. at Niels Nielsen har været indrulleret i 10 år under det Sorø´ske Compangnie og nu efterfølges af Michel Jensen, der ligeledes er født i Stedstrup.

(Holbæk amtsarkiv. Breve og dokumenter vedr. landmilitsen m.v. 1727-50).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

GODSEJERENS INTERESSER

10. Brev fra enkegrevinde Anna Sophie Schack, Giesegård til godsets overinspektør. Chr. Lehmann, 2. nov. 1745.

I brevet står bl.a.: "Lad dem for Guds Skyld icke tage Torben Olsens Søn eller Søfren Pedersens Søn, begge fra Kiulerup, til Soldater. Det er med Tilsagn derfor at hytte dem, de gaaer Hiemme hos Forældrene, og faaer lidt eller jntet til Løn, og kommer de fra dem, er de 2 øde Gaarde. Tilmed troer ieg for Gud icke de har Maalet (dvs. den krævede højde for at blive soldat). Blev de nu for deres Petitesse casseret, havde de jntet at frygte for, og gaf saa mig med mine Truseler og Naadeløfter en god Dag, og til Mickelsdag droeg fra Forældrene til andre, hvor de kand faae deres tilbørlige Løn". - Citatet kan næppe tolkes anderledes, end at grevinden har lovet de to karle, at de ikke ville blive udtaget til soldatertjeneste, så længe de blev hjemme og arbejdede for en lille løn på deres forældres fæstegårde, der ellers ikke kunne svare sig.

(Giesegård godsarkiv, pk. nr. 57 B. Breve til overinspektør Chr. Lehmann 1728-48.)

GÅRDFÆSTE

11. Fæstebrev fra Holsteinborg grevskabs gods til landsoldat Ole Hansen på en gård i Høve, 5. dec. 1750.

Det bemærkes, at Ole Hansen er identisk med den Ole Hansen, der optræder i rullen over det udskrevne mandskab fra Holsteinborg gods´ 3. lægd (kat. nr. 5). I fæstebrevet angives det udtrykkeligt, at Ole Hansen vil udgå af rullen ved næste session.

Af fæstebrevet fremgår iøvrigt, at han ægter datteren af den tidligere, nu afdøde fæster Poul Pedersen, og at han som en af fæstebetingelserne skal underholde svigermoderen. Ole Hansen betalte 8 sletdaler i indfæstningspenge.

(Holsteinborg godsarkiv, pk. nr. 219. Fæstebreve og lejekontrakter. Hyllested og Høve sogne 1716-1871).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

RØMNING

12. Dom afsagt ved Vallø stifts birkeret 6. aug. 1763 over bondekarlen Lars Larsen fra Spanager gods, der er undveget fra stavnen.

    Retten følger nøje artikel 19 i stavnsbåndsforordningen 1733 og dømmer: "at Lars Larsen af Spanagergaards Godses unge Reserve Mandskab, der sidst har tient Gaardmand Peder Andersen i Bieverschov, er undviegt fra sin Stavn ... og bøer være Paagrigribelse underkastet, hvor og naar hand attraperes, samt da lide Fængsel paa Vand og Brød i 14 Dage, saa bør hand og betale denne sig selv foraarsagede Processes Omkostning, saavelsom alle andre af denne hands Undvigelse flydende Omkostninger skadesløse".

(Giesegård godsarkiv, pk. nr. 31. Forskellige retsakter 1721-66).

STAVNSBÅNDSLØSNINGEN

13. Forordning om Stavnsbaandets Løsning fra Godserne for Bondestandens Mandkiøn i Danmark, 20. juni 1788. Artiklerne 1-7. (I alt indeholder forordningen 43 artikler).

(Her gengivet efter Kong Christian den Syvendes allernaadigste Forordninger og Aabne Breve for Aar 1788, s. 210-30).

STAVNSBÅNDETS AFVIKLING

14. Liste A, B, C og D fra Fuirendal gods, udarbejdet i henhold til forordningen om stavnsbaandets ophævelse, artikel 12. Med fortrykte eksempler på deres udfyldelse.

    Efter forordningen om stavnsbåndets løsning 1788 overgik hele den militære udskrivning fra godsejerne til amtmanden. Det betød, at der i forbindelse med denne overgang skulle gøres status over alle de værnepligtige bønderkarle m.v. på godserne med fortegnelser over, hvem der havde opnået fripas, hvem der opholdt sig uden for fødegodset, og naturligvis med ruller over de tilstedeværende værnepligtige, desuden over bondedrenge, der endnu ikke var fyldt 14 år.

    Til brug for hele denne store registreringsvirksomhed havde man særlige lister med skemaer og fortrykte eksempler på deres udfyldelse. Disse lister skulle foreligge til brug for de anordnede ekstrasessioner, der blev foranstaltet overalt i forbindelse med overgangen.

(Holsteinborg godsarkiv, pk. nr. 236. Lægdssager 1733-1849).

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK

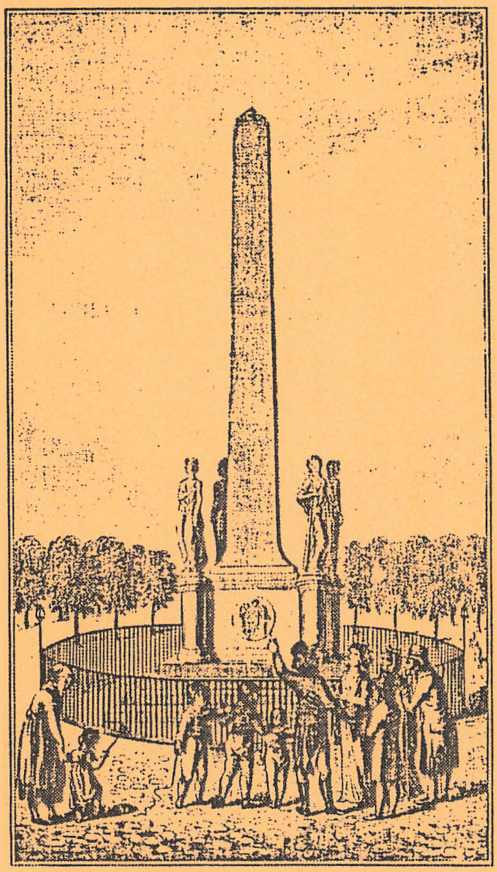

FRIHEDSSTØTTEN 1798. (EFTER STIK AF C. SCHULE.)

SLÆGTSFORSKERNES BIBLIOTEK